

Мирјана Бобић
Филозофски факултет
Београд

UDK: 314.743.4
Прегледни рад
Примљен: 3. 9. 2009.

ДИЈАСПОРА КАО ЕКОНОМСКИ И СОЦИЈАЛНИ КАПИТАЛ СРБИЈЕ¹

Предмет прилога је преиспитивање савременог феномена дијаспоре у контексту ранијих и савремених, интернационалних миграција. Тема рада завређује посебну пажњу из више разлога. Прво, српска дијаспора је данас једна од најбројнијих у свету, јер територија Србије, још од почетка прошлога столећа, следи за један од највећих извора емиграције. Процењује да изван граница живи око 3,5 до 4 милиона лица српског порекла, што чини чак половину популације савремене Србије (без Косова и Метохије). Друго, економски капитал у виду дознака, који се слива у матицу је, такође, међу највећим у свету, са тенденцијом даљег пораста. По процени Светске банке из 2007, дознаке су достигле обим од чак 4,9 милијарди долара, што је 2,5 пута више од директних страних инвестиција у Србију. И треће, дијаспори се приписује изузетна улога у тзв пост-конфликтним друштвима, тј онима која су претрпела разарања услед великих катастрофа, ратова и политичких криза. Светска искуства показују да у таквим случајевима – чланови дијаспоре исказују спремност да брзо реагују пружањем ефикасне помоћи матичној држави.

У раду се прво даје теоријска анализа дијаспоре, а потом се бирају оне парадигме које најбоље одговарају основном циљу прилога, тј пропитивању нових и комплекснијих могућности повезивања земље с оним појединцима и групама, настањеним у иностранству, који поседују значајне капитале (економске, културне, социјалне), а које су спремни да укључе у развитак савременог српског друштва и тиме допринесу мењању досадашње слике Србије у свету.

Потом се анализирају практичне активности усмерене ка јачању поверења и узајамних односа на релацији матица дијаспора. На крају се даје пресек актуелног стања ствари по том питању и дају предлози како би се сарадња и помоћ унапредили, али на добробит и задовољство обе стране.

Кључне речи: Србија, дијаспора, миграције, капитал.

¹ Овај прилог је настао прерадом и допуном стручног извештаја, припремљеног за Међународну конференцију *Српска дијаспора и развој матице* (International Conference on Serbian Diaspora and Homeland Development) у организацији Министарства за Дијаспору Владе РС, уз подршку UNDP канцеларије у Београду (хотел Континентал, 18-20. новембар 2008). Уједно, рад је саставни део ауторкиног ангажовања на пројекту *Друштвени актери и друштвене промене 1990-2010*, Института за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије, број 149005.

Уводне напомене

Србија је одувек била једно од најпознатијих емиграционих подручја, чија је дијаспора², једна од најбројнијих у свету³. Последњи попис становништва из 2002. регистровао је 414.839 српских држављана који у иностранству живе дуже од једне године (види Пенев, 2008). Ипак, процењује се да је број лица српског порекла у иностранству далеко већи и износи око 3,5 до 4 милиона, што (без Косова и Метохије у целом тексту), чини скоро половину укупне домаће популације (Grečić, 2003; Grečić and Petronijević 2007; Група “484”, 2008; Министарство за дијаспору Владе Републике Србије, 2006).⁴

Српска дијаспора се у овом тексту обухвата веома широким појмом, те њу чине – грађани српског етничког порекла, или/и националности, који живе у иностранству, било да су они сами мигранти или су потомци ранијих миграната (дакле припадници: прве, друге, треће, па и четврте генерације), као и други мигранти – српског етничког порекла и њихових потомци (из мешовитих бракова, и сл).

Добро је позната огромна економска улога наше дијаспоре. Наиме, финансијска помоћ, коју мигранти упућују својим породицама, рођацима и пријатељима у Србији, као подршку и егзистенцијалну потпору, такође, спада међу највеће у свету, са тенденцијом даљег пораста. По процени Светске

² Појам потиче од историјске, јеврејске дијаспоре, али се ради избегавања конфузије са том етничком заједницом, остале дијаспоре означавају малим почетним словом, као и у множини (да би се боље изразило богатство разних специфичних одлика: етничитетата, религије, географских одредница, индивидуалних интереса, узрока миграционих кретања, економских, некономских фактора и сл (Ionesco, 2005).

³ На основу увида у релевантну литературу, коју смо консултовали током рада на овом прилогу, под српском дијаспором подразумевају се емигранти из Србије, који су одсутни дуже од годину дана (у складу с дефиницијом сталног становништва из последњег пописа), као и њихово потомство, уколико живи изван матице, дакле, сва лица која имају српске корене, независно од места рођења и дужине боравка у иностранству.

⁴ Још увек не знамо тачан број људи који је током последње деценије 20 века напустио Србију, али неке процене тврде да је тај број од 320-400.000 лица, од којих је неких 30.000 било са највишим квалификацијама (тзв. “brain drain”), (Bolčić, 2002). Међу новим, независним постсовјетским државама, највећу дијаспору има Молдавија, где је 2006. године чак четвртина домаћег становништва радило у иностранству (ИОМ, 2007). Што се тиче српске дијаспоре, од наведеног броја око једне трећине је у Америци, а нешто више од тога у земљама ЕУ. Унутар ЕУ, Немачка је земља дестинације за највећи број емиграната, неких 600-700 хиљада.

банке из 2007 тај износ је достигао читавих 4,9 милијарди долара⁵, што је 2,5 пута више од директних страних инвестиција у земљи (Grečić, 2008)⁶.

Дијаспори се приписује изузетна улога у тзв пост-конфликтним друштвима, тј онима која су претрпела разарања услед великих катастрофа, ратова и политичких криза. Светска искуства показују да у таквим случајевима чланови дијаспоре исказују спремност да брзо реагују пружањем ефикасне помоћи унесрећенима односно матичној држави (Ionesco, 2005). На другој страни, миграција, која је у корену настанка дијаспоре, има одлучујући значај за развој како земље порекла, тако и земље пријема, па одговарајуће државне политике покушавају да помире тј. усагласе добитке (потребе) и губитке обе стране, путем разних механизма: билатералних споразума, програма намењених новим, тзв. *циркуларним* миграцијама⁷, привремених боравака и привремених/повремених радних ангажовања, најзад, и повратака (више о томе видети у Global Forum on Migration and Development, www.gfmd2008.org).

Без намере да на овом месту улазимо у историјат емиграције, сасвим кратко ћемо нагласити да главни токови миграната напуштају Србију већ дуже од једног века, тј почев од декада пре почетка Првог светског рата, затим, између Првог и Другог светског рата (претежно преко океана, у САД и Јужну Америку, Аргентину, Чиле, Венецуелу, Бразил), да би се после завршетка Другог светског рата, миграциони токови преусмерили на Европске дестинације (Немачка, Француска, Швајцарска, Аустрија, Енглеска, Скандинавија, Белгија, Данска, итд). Најзад, у најновије доба, током дведесетих година прошлога века, велики таласи грађана, мањинских заједница, етнонационалних и религијских група, били су приморани да напуштају вековна огњишта услед ратних дејстава и страха од мобилизације у условима отцепљења и међународног признања нових, независних држава на тлу бивше СФРЈ. Тако су настале реке српских али и других избеглица (1991-1995)⁸,

⁵ Недавно је Срђан Срећковић, Министар за дијаспору, у медијима, потврдио да је обим дознака и 2009 године око пет милијарди долара, те да, у просеку, свако од нас добија „на поклон“ око 780 еура из иностранства.

⁶ Друго је питање што тај новац завршава у (личној) потрошњи, а не као инвестициони капитал за покретање привредне активности, рецимо, малих и средњих предузећа, породичног бизниса и сл, што би било од веће користи како за домицилну популацију, тако и за пошљеоце (по оној старој изреци „научи ме да пецам, а немој ми давати рибу“ – прим. М. Б.).

⁷ Идејом „циркуларних миграција“ покушава се да се компензују негативне последице „brain drain-a“ односно масовне емиграције високообразованих стручњака и њихових породица из мање развијених подручја/земаља. Одговарајућим програмима предвиђено је усавршавање и привремени боравак у хипермодерним економијама, након чега следи повратак у земљу порекла, чиме се обезбеђује бржи трансфер нових знања, вештина, технологија, што треба да допринесе и смањењу притиска на развијене земље (имиграције).

⁸ На просторима бивше СФРЈ регистровано је 1993.године чак 2 милиона избеглица разних националности, што је тада чинило петину светског избегличког корпуса (Bobić,

затим, интерно расељених лица, Срба, Црногораца, Рома и другог неалбанског становништва, са Косова и Метохије (1999)⁹. Међутим, прошла деценија ће остати упамћена и по великом замаху тзв „brain drain” миграција или „одливу мозга” (одлазак из земље младих, високообразованих стручњака на Запад, како мушкараца, тако све више и жена), који је интензивирао услед распада бивше заједничке државе и слома социјализма, али се, на жалост, није зауставио ни после петооктобарских политичких промена 2000. и још је увек на снази¹⁰.

Теоријски осврт на феномен дијаспоре

Овај скраћен историјски преглед токова емиграције, као и пресек његових различитих узрока, спровели смо, поред осталог и с циљем да нагласимо, да су веома различити „push” фактори уграђени у прошлост и биографије миграната, односно дијаспоре (Vogue, 1969). Три су основна таква, „push” фактора: *економски* (тежња за бољим животним стандардом због лоше ситуације у земљи порекла: велика незапосленост, сиромаштво и одсуство перспективе). Код „одлива мозга” реч је не само о економским разлозима, већ и о потреби младих генерација за школовањем на престижним универзитетима и подизањем хуманог и културног капитала. Друго су *политички* разлози емиграције (неслагање с владајућом идеологијом након успостављања комунистичког режима 1945. године, а у најновије време, услед опозиције С. Милошевићу), и, најзад *хуманитарни* разлози (велики број избеглица и азиланата у ЕУ са територије некадашње СФРЈ, услед већ поменутих разлога).

Миграциона кретања је тешко проучавати и анализирати, не само зато што често недостају валидни извори података (прецизни регистри) о пресељавањима људи, већ је тешко проникнути у дубинске мотиве или разлоге појединаца и друштвених група (Bobić, 2007). Наиме, у детерминистичком склопу чинилаца који доводе до одлуке за променом сталнога пребивалишта, често је веома тешко раздвојити економске од неекономских фактора (политичке, хуманитарне, културне). Рецимо, и онда када су појединац или читава породица принуђени да беже с неке територије услед егзистенцијалне угро-

2005). Први попис избеглица у Србији, спровела је канцеларија UNHCR у Београду, 1996. године, када је регистровано 617.728 лица. Током времена се њихов број смањивао било услед интеграције (губљења статуса избеглица), репатријације, повратка у завичај, или пак, одласка изван граница у тзв. „треће земље“ (око 22.400 лица), тако да их је према последњим проценама око 97.000 (Bobić, 2009).

⁹ По проценама београдске канцеларије УНХЦР из 2007. године, број интерно расељених лица је недопустиво велики и креће се око 210 000 лица (Bobić, 2005, Bobić, 2009)

¹⁰ Најновији подаци сведоче о растућем броју радних миграната међу младим женама (Ionesco, 2005; Morokvašić, 2007).

жености, они се усмеравају ка територији или држави у којој су услови живота бољи, односно где постоје веће шансе да достигну свој претходни или виши животни ниво. Затим, одлазак високообразованих младих људи с почетка деведестих година XX века из Србије, тесно је повезан са политичким приликама у земљи, односно блокираном постсоцијалистичком трансформацијом и распадом система образовања, тржишта радне снаге, као и смањеним социјалним шансама за афирмацијом кроз каријеру и тсл. Затим, миграције су процеси „дугог трајања”, односно у литератури о миграцијама се пише о „миграционим ланцима” (Мороквашић, 2007), под чиме се подразумева да обично први досељеници, после извесног времена, подстичу долазак нових група својих сународника, те се тако ова кретања настављају кроз време и често обухватају и више генерација, социјалних слојева, етнонационалних група. У том смислу, може се говорити о израженој хетерогености српске дијаспоре, у погледу њених социо демографских карактеристика: старости миграната, генерацијског састава, родних обележја, образовања и културног наслеђа, религијске припадности, политичке и идеолошке оријентације, односа према матици, укратко њиховог биолошког, хуманог, социјалног, економског, афективног и локалног капитала (Ionesco, 2005). Сматра се да су те особине од круцијалног значаја када се промишља о (не)могућности успостављања јединственог идентитета српске дијаспоре и њеном могућем доприносу актуелном друштвеном и економском развоју матице. У садашњем социјалном развојном периоду, за Србију би било од великог значаја активирање разноврсних ресурса дијаспоре, а посебно социјалног капитала. Међутим, као озбиљна препрека намеће се питање успостављања поверења и стабилних односа између припадника дијаспоре, њихових држава дестинације и матице. Укључивање дијаспоре у развој матице у савременом друштву је веома сложено и контроверзно, посебно у данашње доба глобализације, када економски и технолошки високоразвијени делови света (земље „центра”) врше снажан притисак да се формира јединствени економски простор (светско тржиште роба, услуга, капитала, радне снаге), политичка заједница и „светско друштво”, чиме се у други план потискују мултикултурне разлике, етничке, конфесионалне и друге специфичности, као и национални суверенитети. Истовремено, тзв земље „центра” су данас подручја највећих имиграција (САД, Канада, ЕУ), тј представљају веома привлачне дестинације за висококвалификоване стручњаке, али и осталу радну снагу (у домаћим пословима неге и бриге о деци и старима, „care”), затим за додатно образовање и специјализације у областима високих технологија, електронике, медицине, фармације и тсл. У том смислу, имигранти често теже не само да се што брже и безболније интегришу у земље пријема, већ и да, потом, доведу своје најближе („family reunification”).¹¹ Захваљујући свим овим токовима

¹¹ Са више од милион имиграната годишње, САД данас има највећи нето миграциони салдо у свету, а то је уједно више уселеника него у време најинтензивнијег насељавања државе у периоду 1901-1910 (Бурђев, 2004). Највеће зоне миграционих кретања (економ-

механичког прилива становништва, развијене земље у великој мери компензују негативне демографске ефекте: дуготрајно ниског наталитета, негативног природног прираштаја, депопулације и старења.

Према нашем становишту, солидан теоријско методолошки приступ дијаспори пружа парадигма *транснационалних популација* (Ionesco, 2005; Grečić, 2003; Riley and McCarthy, 2003), која феномену савремених интернационалних миграција прилази изван појмова националне државе, матице, земаља пријема и порекла, па и самога класичног поимања “дијаспоре”. У том смислу, и традиционални извори статистичких података (пописи и сл.), показују се као недовољни. О чему је ту реч? Чињеница је да у савременом друштву глобализујућих тенденција, мигранти нису више лица која потпуно прекидају везе са својом отаџбином, а њихови одласци, ма колико били усмерени на далеке дестинације и, можда, на почетку, руковођени трајнијим настањивањем, нису “путовања у једном смеру”, а још су мање коначна. Кретања људи су вишестепена и циркуларна (више пута се одлази, враћа и поново одлази), она се одвијају се у транснационалним оквирима “међународне заједнице” и широким светским просторима. Тако постмодерни мигранти који су често стално у покрету, формирају нове “имагинарне заједнице”, који нису „ни тамо ни овде”. Савремене интернационалне миграције задобијају неке нове, веома специфичне путање и облике, а служе и да се преко њих успостављају и одржавају веома различите неформалне мреже. Тим неформалним мрежама, у којима све више учествују жене, обухваћена су како лица код куће (деца, породица, родитељи и други сродници), тако и значајне особе у земљама пријема (колеге, пословни партнери, ментори, послодавци, газде и сл.). Отуда савремене научне студије миграција и дијаспоре истичу да је сваки појединачни случај непоновљив, те да га треба проучавати засебно, процењујући значај разнородних и врло бројних индивидуализованих миграционих искустава, полазећи од порекла миграната, њихових културних обележја, родне транзиције итд (Riley and McCarthy, 2003).¹²

Па ипак, када је о српским мигрантима и њиховим потомцима реч, емпијска сазнања и примарно истраживачко искуство показују, да већина нема намеру да се врати, или пак, свој повратак у Србију, условљава бројним околностима (подизањем економског стандарда у Србији, бољим привредним

ских) је област Медитерана (од обала Африке ка Италији, а затим, даље ка Европској Унији), као и од јужне и централне Америке ка северној (Macura, MacDonald, and Haug, 2005).

¹² Типичан пример транснационалне популације су филипинске мигранткиње, жене, које раде у неких 130 земаља света, као радна снага у домаћинствима средње класе, у пословима неге (чување деце и бриге о старима), али и као забављачице. Међутим, њима се ретко даје пун грађански статус у земљама пријема, а истовремено оне доприносе издржавању својих сиромашних породица код куће, одржавајући на тај начин чврсте везе у обе средине и формирају хибридне идентитете Филипинки али и „гастарбајтера“.

амбијентом)¹³ или разлозима личне природе (стицањем пензија, када доспеју у старије године и сл). Треба истаћи да је већина припадника наше дијаспоре – веома успешна у пословном свету, науци, култури, па и политици и локалним заједницама, те да је солидно интегрисана у друштва пријема¹⁴.

Међутим, међу онима који су отишли из бивше Југославије, има пуно лица која нису добили одговарајућа запослења, у складу са својим знањима и вештинама (тзв. „brain waste“), тако да они заправо, попуњавају локална тржишта рада, обављајући дефицитарна занимања. Осим тога, постмодерно доба глобализације, брзих комуникација, просторне и социјалне мобилности, доприноси да многи појединци пате од осећања усамљености, социјалне изолације, укратко, *губитка идентитета*¹⁵. Главни разлог је зато што свако од нас не може бити само особа за себе, индивидуалац, него мора бити и повезан са другима, као део колектива, групе, као што је: породица, родбина, пријатељи, колеге, комшије, нација/народ, етничка група, религија, култура, цивилизација. Колективни идентитет рефлектује генерацијски континуитет, њихова заједничка осећања, мисли (менталне конструкте), као и сећања на етничку/националну прошлост (Голубовић, 1999). На тај начин, порекло и историја су тесно повезани и испреплетани, као и прошлост и будућност, те, подупиру осећај припадања и кохезије (ибидем).

Хумани, социјални, афективни и локални капитал

Следећа теоријска парадигма, релевантна за преиспитивање узајамних односа Србије с дијаспором јесте анализа капиталних преимућстава миграната. У уводу, као и на другим местима у овом раду, више пута се помиње економски капитал дијаспоре (материјална добра, имовина, приходи, затим дознаке који они шаљу својим породицама у земљи и тсл). Овде ће бити речи о другим облицима капитала (хумани, социјални, афективни, локални) којима располажу мигранти, а који би се могли активирати за подршку актуелном

¹³ Ово последње се посебно тиче омладине, која је изненада напустила земљу почетком 1990тих, услед честих војних мобилизација, економске девастације земље, недостатка могућности да се као млади стручњаци искажу у професији, затим, оживљавања ауторитарних и традиционалних вредности заснованих на колективизму (принцип вође), уместо индивидуализације и тсл.

¹⁴ Процењује се да чланови српске дијаспоре поседују скоро 100 милијарди долара капитала (у виду некретнина, власништва компанија, бизниса и уштеда). У Палм Спрингсу, (Калифорнија, САД) има око 15 Срба који су веома богати, моћни и политички утицајни.

¹⁵ Питање идентитета се односи на питања: Ко сам ја ? Ко смо “ми”? Ко је “други”? Где припадам? Криза идентитета наступа као последица несигурности и стрепње, који су посебно подстакнути у временима социјалних и културних превирања, аномије, транзиције и друштвене трансформације (Голубовић, 1999).

друштвеном развоју Србије, под претпоставком ревитализовања базичног поверења миграната у земљу свога порекла.

Мигранти, тј. чланови дијаспоре поседују различите нивое *хуманог или културног капитала* у смислу достигнутог нивоа образовања, вештина, разних практичних знања (*know-how*). Посебна пажња се обично усмерава на „одлив мозгова“ дакле, на припаднике елите, будући да њиховим одласком настају велики губици за земље порекла, које су инвестирале значајне финансијске и људске ресурсе у њихово образовање (Ionesco, 2005, Grečić, 2003). Када они напусте земљу, држава не губи само кроз директне инвестиције (уложене у њихово дуготрајно образовање), већ и преко изгубљених добитака у привреди и друштву (по основу њиховог потенцијалног рада), али и изгубљеног „мотора“ модернизације (елита као предводник друштвених промена). Најзад, или на првом месту, ту су и демографски губици (емигранти собом односе и изгубљени фертилитет за земљу порекла, која остаје без њих и њихових потомака, што је за Србију посебно неповољно услед већ изражене депопулације и старења становништва). Зато постоје бројне мере које теже да искористе хумани капитал дијаспоре за развој Матице. Прво, постоји реална потреба за стварањем потпуне и тачне *базе података*, а посебно једне базе података о високообразованим лицима која су се одселила. Међународна организација за миграције (ИОМ) поседује значајне информације о томе да чланови дијаспоре имају снажан порив да подржавају своје земље порекла, путем програма: повратка стручњака („brain re-gain“), циркулације („brain circulation“) привремених радних уговора, летњих кампова, професионалне подршке, консултација, али под условом сигурних механизма који ће обезбедити да они сачувају своје каријере у иностранству и да постоји институционализована кооперација (билатерални државни споразуми и декларације). Осим тога, у пракси су познати и бројни програми размене студената, универзитетских наставника и етаблираних стручњака, којим се директно подстиче циркулација уместо трајне миграције, а коју установљава држава (Министарство образовања, науке и спорта и Министарство дијаспоре), стране агенције и невладине организације (претежно из ЕУ и САД).

Под *социјалним капиталом* подразумевају се неформалне везе и мреже комуникације, које настају на бази поверења, реципроцитета и заједничких вредности. Неформалне мреже се успостављају унутар кругова: породице, сродника, пријатеља, колега, суседа, добровољних удружења, грађанских иницијатива. Социјални капитал се испољава у три вида, као „везујући“ („bonding“), који се односи на везе између сличних особа у сличним ситуацијама (међу члановима најуже породице, блиских пријатеља и суседства), „премошћујући“ („bridging“) којим се успостављају узајамни односи међу сличним, али удаљенијим особама (другарства и професионални контакти, колеге) и „повезујући“ („linking“) којим се повезују ресурси различитих људи у различитим ситуацијама, тј омогућава се употреба ширег спектра ресурса од оног који је на располагању у ужем кругу појединца и групе (Го-

мановић, 2004) Као што видимо, све три врсте социјалног капитала, којима располаже елита из дијаспоре од изузетног је значаја за подршку друштву у трансформацији као што је случај са садашњим српским. Социјални капитал иако није изражен у новцу и материјалном благостању, може лако бити конвертован у економски (кроз професионално повезивање, бизнис планове и слично). Хумани или културни капитал се, пак материјализује преко запошљавања и освајање све виших позиција у каријери.

Социјални капитал је незаобилазан елемент у приступу проблемима интеграције миграната и формирања (новог) идентитета у земљама пријема, тако да је он задобио веома значајно место у политичким дебатама, као важно средство објашњења економских, социјалних и миграторних политика (Ionesco, 2005). Најочитији пример за то су дознаке и трговинске везе, које се активирају због јаких неформалних веза чланова дијаспоре и њихових породица и земљака код куће. Али, истовремено, *неповерење* у државне институције (тржиште, банкарски систем, судство, владину закона, пословну климу, страх од корупције и тсл.) може да буде велика препрека потенцијалном инвестирању у развој матице¹⁶.

Афективни капитал заснива се на сентиментима, осећањима појединца, као што су лични интерес да се помогне својој земљи, на основу осећања одговорности (“да се развијени свет доведе кући”), па некада и на осећању кривице (Ionesco, 2005). Инструментализација осећања долази до изражаја у покретању “носталгичне” трговине, као што су етно-бизнис, извоз националних производа и услуга, а што се може подржати и политичким мерама и акцијама.

Локални капитал подразумева да многи мигранти потичу из истих крајева те да се насељавају у истим деловима страних држава, тј. по територијалном принципу. “Ланци миграције” означавају појаву да се у неко место или област насељавају нови мигранти, који повлаче долазак нових таласа из земље порекла (чланова породице, пријатеља, рођака, суседа, сународника). Познавање оваквих пракси омогућава покретање “комунитарних иницијатива” односно економских, политичких и културних активности, које могу да активирају и искористе неформалне мреже, као што су, рецимо, оне у оквиру градских четврти светских метропола (кинеска, пољска, ирска, грчка, италијанска, мексичка). Захваљујући удруживању социјалног и локалног капитала (неформалних веза, знања и информација из отаџбине, познавања развојних потреба, проблема), такве локалне заједнице могу да убрзају процедуре запошљавања, иницирају покретање нових бизнис планова, пројеката запошљавања у оквиру малих и средњих предузећа и сл. Односи земаља пријема са

¹⁶ Записи из књиге *Видовдански дани диаспоре у Србији* (Београд, 29-30. јуни 2006.), јасно показује неповерење наших људи да инвестирају у матицу, због следећих наведених разлога: корупција, непоштовање правне државе, нестабилних услова за пословање и сл. (Министарство за Дијаспору Републике Србије, 2006).

локалним заједницама миграната такође олакшавају да се добију сазнања о конкретним видовима помоћи мање развијеним државама и регионима света.

Практичне мере намењене јачању веза на релацији дијаспора – матица

Након уводног теоријског и појмовног разматрања феномена дијаспоре, у тексту који следи, анализираћемо потенцијалне активности у домену информисања и комуникација, намењених јачању узајамних веза и поверења на релацији Србија – дијаспора. Успостављање блиских, на поверењу заснованих веза, представља основни предуслов активирања социјалног, хуманог и афективног капитала дијаспоре у циљу подршке матици.

Најважнија активност намењена креирању одговарајуће слике и јачању осећаја припадања матици јесте размена и ширење знања и информација путем нових медија (сателитске ТВ, интернета: веб портали, е-дискусије, електронска пошта, форуми и блогови), али и употреба традиционалних канала комуникације: одржавање конференција, прослава значајних историјских датума, посете миграната и њихових потомака матици. Веома значајна је и политичка партиципација, тј. гласање припадника дијаспоре на политичким изборима у земљи, па чак и увођење представника у власти. Тако, рецимо неке државе, као Грузија и Летонија, бирају политичке званичнике из редова своје дијаспоре. Затим, чланови дијаспоре треба да имају право да активно учествују у дискусијама које се тичу њихових актуелних потреба, да упознају своје сународнике о квалитету и стилу свакодневног живота у земљи пријема, да комуницирају о својим тешким осећањима (носталгија, криза идентитета, проблеми локалне интеграције и сл). Следећи значајан циљ је креирање базе података о медијима, црквеним и другим организацијама дијаспоре у земљама у којима живе, затим о клубовима и истакнутим личностима (вођама, тј. важним појединцима) у њиховом животу.

Филантропија

Бројни су примери чланова српске дијаспоре (спортиста, пословних људи, уметника и њихових породица) који су познати по својим фондацијама и задужбинама у Србији, као и у својим земљама пријема. То није нова пракса, већ се ради о једној старој српској традицији. Давне, 1941., године у Србији је регистровано чак 490 фондација. У самом центру Београда, постоји пуно задужбина, а стари донатори су били веома поносни на своју отаџбину и желели су да она личи на остале европске метрополе. Након доласка комуниста на власт 1945, услед национализације, ова традиција је напуштена. Међутим, данашњи закони штите приватно власништво те, самим тим, пружају боље услове за оживљавање фондација. Овај тип улагања у своју земљу порекла сматра се као “поштени капитал”, тј. као начин да се помогне у превазила-

жењу љубоморе и зависти међу својим сународницима, који нису имућни, односно који живе у другачијем општем контексту (www.mzd.sr.gov.yu)¹⁷.

Други вид помоћи матици је формирање добротворних невладиних организација. Тако на пример, индијске невладине организације пружиле су пуну подршку важним областима локалне економије и друштва, за које знамо да су једни од најдинамичнијих у савременом свету. Њихова помоћ је стигла до разних делова друштвене заједнице, као што су: жене, деца, бескућници, становници сламова, радници који раде на црно, беземљаши. Индијски Закон препознаје три врсте филантропских улагања: друштва, повереништва и непрофитабилне компаније са ограниченом одговорношћу (*Handbook for Overseas Indians*, 2006).

Неки чланови Српске дијаспоре су већ пружили велики допринос у том погледу, као што је било у случају градње цркава (познати Храм Св. Саве на Врачару у Београду), затим болница, школа, зграда Опере, објеката инфраструктуре (мостова, путева). У јавности је добро познат веома значајан и хуман програм подршке интерно расељеним лицима са Косова, путем куповине и/или насељавањем напуштених кућа и газдинстава старих људи, без наследника, у крајевима са веома ниским наталитетом (Војводина, југоисточна Србија итд).¹⁸ Затим, многи познати спортисти граде водене паркове, тениске терене, кошаркашке дворане, голф терене, отварају ресторане и сл.

Међутим, ово је још увек веома сложено и деликатно питање, које изискује обазривост, јер дијаспора има веома лоша искуства из претходних периода (социјалистичке власти). Када се подсети тих времена, наши исељеници постају веома уплашени и несигурни, подозревајући да матица тражи начина да их поново искористи (пре свега, њихова материјална средства), а да им не пунуди било шта за узврат. У том смислу су односи на релацији Србија – дијаспора још увек веома бременити неповерењем, што јако оптерећује нове планове и перспективе.¹⁹

Питање неповерења је веома сложено и, свакако, не може се разрешавати брзо ни у краћем периоду. Оно захтева пуно напора, добре воље и стрпљења на обе стране. То је дугорочан пројекат, који превазилази мандате једног па и

¹⁷ Овде користим прилику да наведем мисао академика Владете Јеротића, из његових јавних наступа, са којом се дубоко слажем, а та је да су Срби народ који пати од два битна и тешка осећања: инфериорности и зависти. У тим непревазиђеним „кочницама“ он налази разлоге заостајања Србије за развијенијим и срећнијим срединама.

¹⁸ Реч је о познатом српском кошаркашу, дугогодишњем играчу у америчкој NBA лиги, Владе Дивцу и његовој породичној фондацији.

¹⁹ Познато је да је велики број наших исељеника остао без новчаних улога са пропадањем домаћег банкарског система током деведесетих, затим преко нереализованих обвезница Зајма за препород Србије из ранијег периода. Зато су нове демократске власти као приоритетан корак ка успостављању пољуљаног поверења, поставиле захтев да се дијаспора материјално обештети.

више ресорних Министара. Кључни начини враћања поверења су: денационализација, реституција, повраћај штедних улога из националних банака, које су пропале током деведесетих као и враћање државних обвезница Зајма за препород. Министарство је такође веома заинтересовано да се у пракси спроводи нови Закон о Дијаспори, који прецизније регулише ове односе.

Образовање, култура и спорт

Образовању се придаје веома велики значај у савременој економији услуга и друштву заснованом на знању ("knowledge based society"). Постоје два битна начина подстицања улагања културног капитала дијаспоре у развој матице. Први се тиче свих оних добитака које су они остварили у земљама пријема. Искуство и извештаји са терена показују да је већина припадника српске дијаспоре постигла завидне резултате на образовном и професионалном плану, па би било веома мудро када би се њима пружиле шансе да поделе своја знања са земљом порекла, као и да у њу инвестирају, рецимо у мала и средња предузећа (Видовдански дани, 2006). Други начин се односи на стратегије усмерене ка задржавању најбољих студената у земљи (Kutlača and Grečić, 2005). Али, услов свих услова јесте, свакако, друштвено економски и институционални опоравак матице (развој образовања, тржишта, правде, финансијског сектора, запослења, социјалне заштите, здравства). То су изгледа најзначајнији предуслови који би могли да успоре даље миграционе токове ка Западу. Један такав механизам су и програми "циркулације стручњака", који омогућавају професионалцима, професорима и научницима да неко време проведу у иностранству у водећим компанијама и на универзитетима. Такви програми су већ присутни у ресорним министарствима (науке и образовања), али и у неким приватним фондацијама.²⁰

Други веома значајан начин очувања идентитета и његовог преношења на нове генерације јесте организовање школа српског језика за децу наших миграната и њихово снабдевање квалитетним уџбеницима, затим курсеви из културе, историје, литературе и упознавање са биографијама познатих српских писаца, научника, уметника. То би све требало да буде подстакнуто и организовано од стране матице у земљама њихове дестинације, али и у самој Србији (летњи кампови, посете, екскурзије, изложбе, и тсл). У том смислу, добар је пример невладине организације KAROM, која представља школу

²⁰ Српска дијаспора је веома активна, тако да су створене бројне мреже и институције које теже очувању културног наслеђа, окупљању експерата, научника, професора, као и обичних људи и Цркве, у иностраним земљама, са једне стране, али и пружању доприноса матици у областима: културе, науке, образовања. Они често организују донаторске активности, семинаре, међународне конференције, књижевне и уметничке свечаности (културне караване, гостовања позоришних представа, глумаца). Међутим, њима недостаје званична подршка матице (на пр. Српски Институт за јавну дипломатију из Белгије, Конгрес српског уједињења у САД и други).

српске традиције из Сремских Карловаца. Њен тим наставника је спреман да путује у места где живи наша дијаспора и да понуди тродневне или петодневне курсеве српског језика, књижевности, историје, религије, и етнологије²¹.

Спортови имају важну улогу у савременом друштву јер су њихови прваци истакнути преносиоци културе, језика, националних симбола и идентитета. Србија је широм света позната по великим спортским асовима у многим дисциплинама: тенису, кошарци, одбојци, ватерполу, атлетици. Ти млади људи су најбољи представници земље порекла, а захваљујући њиховој слави, а често и великим капиталним улагањима у матицу, они утиру пут новој слици отаџбине²², и отварају врата за друге стране потенцијалне инвеституре (компаније, предузећа и донаторе), а све то захваљујући свом социјалном капиталу, тј, везама, пословним контактима и осталим пријатељствима.

Актуелно стање односа Србије са дијаспором

На основу потребе да се поново успоставе и одржавају чврсти односи са нашим мигрантима и њиховим потомцима, нове демократске власти у Србији основале су 2004., године Министарство за дијаспору. Основи циљеви Министарства су формулисани на следећи начин: унапређење положаја дијаспоре; њихово политичко заступање; стварање услова за укључивање у политички, економски и културни живот матице и, најзад, њихов одрживи повратак. Овај последњи циљ се посебно односи на оне појединце и групе који су земљу напустили у скорије време, тј током деведестих година прошлога века. Укратко, мигрантима се додељује посебно значајна улога у развоју нове, демократске Србије, тј у убрзању процеса њеног социо-економског опоравка, упоредо са очувањем културе, идентитета и промоцијом њених етнонационалних специфичности у свету²³.

Анализа извештаја о раду Министарства (2006-2008)²⁴ показује да је до сада држава предузела заиста много разноврсних активности у два основна

²¹ Више о KAROM-у видети у публикацији *Видовдански Дани* (2006:143).

²² Српски институт у Бриселу (Белгија) је између осталих, покренуо пројекат “ре-брендирања Србије”, који је организован у три француске пословне школе, а којим је обухваћено 50 студената мастер студија из целог света (Борка Томић, *Видовдански Дани*, 2006). Главни циљ био је усмерен на враћање поверења и интересовања у Србију.

²³ Исто важи и за друге дијаспоре, као што су: јерменска, молдавска, ирска, пољска (Declaration of the Second Armenian Conference, 2002, An Overview of Migration in the Republic of Moldova, 2007).

²⁴ У овом делу текста се анализира само онај део извештаја о раду ресорног министарства, који се односи на његов сектор за инфомације и комуникацију, дакле који је релевантан за нашу тему.

домена: 1) јавне комуникације (ПР) и, 2) културно – просветна, научна сарадња и спорт.

У области комуникација, евидентно је да је остварен велики утицај на ширу јавност, захваљујући сталној дисеминацији информација путем електронских (ТВ, Интернет) и традиционалних медија (дневне и периодичне штампе), у вези са активностима Министра и других владиних и невладиних организација, приоритетим у развоју друштва и осталим битним догађајима у земљи. Што се тиче другог широког поља, Министарство је успело да покрене серију активности намењених различитим генерацијама потомака дијаспоре. Те активности бисмо могли да поделимо у три главне области: 1) усавршавање српског језика; 2) летње школе и кампови; 3) успостављање интензивније сарадње са академским мрежама дијаспоре („креативна дијаспора“).

Пуно напора уложено је у организовање школа српског језика, снабдевање наших сународника у иностранству квалитетним уџбеницима, намењених курсевима нашег језика, српске историје, друштва и културе, сајмова књига, и др. Наставници српског језика из страних држава су гостовали у матици са циљем да унапреде методологију наставе, као и ради прикупљања одговарајућих дидактичких материјала и речника српског језика. Следећа важна активност је била стварање базе података о успешним организацијама и појединцима у спорту, култури и науци у иностранству, затим о културним клубовима²⁵ и уметничким удружењима. Најзад, учињени су значајни напори у правцу повезивања “креативне дијаспоре” са Министарством за дијаспору Републике Србије.

У области науке, Министарство за дијаспору спроводи заједнички пројекат са Министарством науке, које је, заправо, његов иницијатор. Реч је о програму “повратка стручњака” (“brain return”), који, поред тог основног, има за циљ и прикупљање релевантних података о истраживачима српског порекла који живе у иностранству.

Као веома битан корак у правцу јачања социјалног капитала дијаспоре, истиче се хитна потреба за нострификацијом диплома, с циљем изједначавање квалификација стечених на страним универзитетима са српским, што је од изванредне важности за привлачење генерација које су напустиле земљу у новијем периоду, током деведесетих, али и оних који размишљају о повратку. Наведени крупни задаци су, пак, у надлежности Министарства образовања.

У области спорта, Министарство дијаспоре је реализовало неколико акција, намењених окупљању младих генерација (и потомака старијих миграната, рођених изван Србије). Реч је о летњим камповима и школама кошарке, тениса и фудбала у националним центрима, на планинама и у градовима широм Србије.

²⁵ На жалост, данас је активан једино културни клуб у Паризу (Француска). За друге недостају одговарајућа финансијска средства.

Међутим, упркос великим успесима Министарства дијаспоре, постигнутим до сада, као и пројекцијама будуће сарадње са нашим људима у иностранству, уочавају се и неки, битни недостаци.

На први поглед, одмах пада у очи да интернет сајт Министарства дијаспоре нема превод садржаја на стране језике (бар на енглески). Превод садржаја вебсајта на страни језик/е помогао би бољем разумевању и комуникацији, будући да се мора претпоставити да потомци дијаспоре, рођени у иностранству, не познају довољно језик матице.

Друго, велика већина активности је усмерена на млађе генерације, тј на адолесценте или на стручњаке (“brain drain”). Старије генерације су некако остале по страни, иако је из искуства познато да међу њима има пуно потенцијалних повратника. Отуда би требало повести више рачуна о њима, посебно у областима информације и комуникације. При томе, неки имају, а неки баш и немају где да се врате. Њима су потребне информације о: урбаним насељима, руралним крајевима (можда би неки купили напуштене куће и газдинства, тј она која немају наследника). Они, такође, треба да стекну увиде у: здравствени систем, социјалну заштиту, услуге домова за смештај старих лица (приватних и јавних).

Најзад, али не и на последњем месту, чини се да би било веома корисно када би Министарство објавило приручнике намењене дијаспори, са корисним информацијама – водичима о улагању, могућностим за отварање бизниса, предузетништву, особинама домаћег тржишта робе, капитала и радне снаге, потребама у домену грађанских иницијатива и добротворног рада. Од великог је значаја и дисеминација једног компендијума (збирке) различитих, релевантних информација о визним режимима, начинима стицања држављанства, нострификовању диплома, здравственој и социјалној заштити, пензијама, војној обавези, итд. Неке од земаља, на пример Хрватска, затим Индија, већ поседују такве брошуре за своје сународнике који живе изван граница (*Informativna brošura za Hrvate izvan Domovine*, 2007; *Handbook for Overseas Indians*, 2006).

Уместо закључка: будући изазови

Након политичких промена 2000., српска политичка елита формирала је нову политику у области истраживања и иновација, са циљем развоја друштва заснованог на знању, убрзања економског опоравка и јачању конкурентне индустрије, на бази увођења нових технологија и унапређења квалитета живота грађана (Gređić, 2003). Међутим, развој политике су онемогућиле многе објективне препреке, као што су: сталне политичке кризе, недовршена економска трансформација, одсуство тржишта и спори привредни опоравак, недостатак свежих инвестиција, корупција, обиље бирократских баријера, успорени процес придруживања ЕУ, али и опстајање традиционалних, ауторитарних вредности.

Поред тога, Србија је направила и *Програм сарадње са врхунским стручњацима* („*Brain Gain Program*“) усмерен ка отварању високог образовања. Идеја је била да се упућују позиви нашим професорима са светских универзитета, да одрже кратке курсеве из различитих научних и стручних области. Европска Унија и Европска Заједница су отвориле врата сарадницима српских универзитета у текућим пројектним оквирима и шемама – *Joint Tempus Projects* и *Framework Programme 7*, са бројним варијантама програма сарадње и акцијама усмерених ка подизању људског капитала. (акције “people”, “cooperation” и др).

Међутим, осећа се да још увек има доста отпора међу локалном интелигенцијом, тј противљења таквим иницијативама, што треба превазилазити. Многи етаблирани професори универзитета не говоре стране језике, немају развијене научне мреже са страним колегама, нису користили прилике да путују у иностранство на научне конференције или као гостујући предавачи. Очигледно је да ће, бар у почетку, главни корисници таквих програма бити млађи наставници и стручњаци.

Друго, задужбинарство још није широко распрострањено. Упркос хвале вредним примерима српских спортиста, бизнисмена, истакнутих уметника, који су уложили велике ресурсе у Србију (финансијске, социјалне, афективне и локалне), чини се да већина још увек ишчекује да се у матици успостави солиднија економска клима и владавина закона (питање поверења).

Треће, чињеница је да многи старији и пензионисани припадници дијаспоре желе да се настане у Србији. Због таквих случајева, добро би било успоставити билатералне споразуме по питању остварења њихових основних социјалних права: пензија, социјалне заштите, шема здравствених услуга, итд.

И најзад, четврто, социоекономски опоравак и успостављање плуралног, демократског мултикултурног друштва са његовим здравим институцијама је *sine qua non* изградње складних и обострано задовољавајућих односа. То би био и основни механизам да се успори још увек велики одлив младих, чији је неславни мото „само да дипломирам па да емигрирам”.

На крају, мада не и на последњем месту, у комуникацији са члановима дијаспоре (посебно на интернет форумима и блогovima) јасно је артикулисана потреба и захтев миграната да се побољша људски капитал особља које ради у нашим амбасадама и конзуларним одељењима. Многи чланови наше дијаспоре у тим наводима скрећу пажњу на неадекватно понашање и неодговарајуће личне/културне одлике службеника. То је нешто што, свакако, завређује посебну пажњу и захтева хитну реакцију.

Коришћена литература и извори:

- Bobić, Mirjana (2005). Migracije. У: I. Milenković (prir), *Studije o izbeglištvu*, Beograd: Grupa 484.
- Bobić, Mirjana (2007). *Demografija i sociologija: veza ili sinteza*. Beograd: Službeni glasnik.
- Bobić, Mirjana (2009). Serbian unfinished business – Refugees and internally displaced persons. U: Anna Krasteva et al *Migration in and from Southeastern Europe*, Ravenna: Longo editore (serie Europe & Balkans"), (forthcoming)
- Bolčić, Silvano (2002). O promeni kvaliteta "ljudskog kapitala" i "Odlivu kadrova"; O posledicama i razlozima iseljavanja. У: S. Bolčić (prir.), *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteteta.
- Bogue, D. (1969). *Principles of Demography*. New York: John Willey and Sons.
- Declaration of the Second Armenia Diapora Conference (2002)*. Yerevan, Armenia, May 27-28. < <http://www.armeniadiaspora.com/conference2002/index.html> > Приступљено 21. јула 2008.
- Global Forum on Migration and Development (2007). First Meeting, Brussels, July 9-11. < www.gfmd2008.org > Приступљено 21. јула 2008.
- Golubović, Zagorka (1999). *Ja i Drugi*. Beograd: Republika.
- Grečić, Vladimir (2008). *The Role of Diasporas in Economic Development of the Republic of Serbia*. Report prepared for the International Conference on Serbian Diaspora and Homeland Development, Belgrade: Ministry of Diaspora of the Republic of Serbia, UNDP.
- Grečić, Vladimir (2003). *The Economic Impact of Migration Flows: Sustainable Development of the Republic of Serbia and Emigration*. Beograd: Institut za međunarodnu privredu.
- Grupa «484» (2008). *Migration and Development: Creating Regional Labour Market and Labour Migrants Circulation as Response to Regional Market Demands*. Beograd: „Grupa 484“.
- Đurđev, B. (2004). Koliko dece treba Srbiji. *Demografski pregled*, god V, br. 20, Beograd: Službeni Glasnik (izdavač: Ministarstvo rada, zapošljavanja i socijalne politike u saradnji sa CDI IDN)
- Informativna brošura za Hrvate izvan Domovine* (2007). Zagreb: Ministarstvo vanjskih poslova i europskih integracija Republike Hrvatske. < www.moia.gov.in, www.overseasindians.in > Приступљено 31. августа 2008.
- Handbook for Overseas Indians* (2006). New Delhi : Ministry of Overseas Indian Affairs.
- Ionesco, Dina (2005). Engaging diasporas as development partners, for home and destination countries. *Workshop discussion paper*, Geneva: IOM, February 2-3.
- Krivokapić, Boris (ur.) (2005). *Zbirka dokumenata od značaja za pravni položaj srpske dijaspore*. Beograd: Ministarstvo za dijasporu Republike Srbije, Institut za uporedno pravo, Centar za antiratnu akciju.
- Kutlača, Đuro; Vladimir Grečić (2005). Brain Gain and Their Impact on Research and Development System: Case Study of the Republic of Serbia (рукопис).
- Macura, M.; A. L. MacDonald and W. Haug (eds) (2005). *The New Demographic Regime: Population Challenges and Policy Responses*. New York and Geneva: United Nations.

- Migration As It Is: An Overview of Migration in the Republic of Moldova* (2007). Policy Seminar on Diaspora and Homeland Development, Recommendations, Geneva: IOM (рукопис).
- Morokvašić, Mirjana (2007). Migration, Gender, Empowerment. In: S. Metz-Göckel, M. Morokvasic, A. Senganata Münst (eds), *Migration and mobility in an enlarged Europe, A gender perspective*, Leverkusen-Opladen: Barbara Budrich Publishers
- Tomanović, Smiljka (2004). Roditeljstvo u transformaciji: kapitali, problemi, strategije. У: А. Milić (прir.), *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: ISI FF, Čigoja štampa.
- Видовдански дани дијаспоре у Србији* (2006) Београд: Министарство за дијаспору Републике Србије, Привредна комора Републике Србије.

Mirjana Bobić
Faculty of Philosophy
Belgrade

S u m m a r y

DIASPORA AS ECONOMIC AND SOCIAL CAPITAL OF SERBIA

The paper deals with the contemporary phenomenon of diaspora in the context of past and contemporary international migrations. This topic turns attention for many reasons. First and foremost, the Serbian diaspora is one of the most numerous on the globe, because Serbia has been one of the most prominent countries of origin. Estimates say that the total number of Serbian diaspora is around 3,5 – 4 million, which makes almost half of the population of the Republic of Serbia (without Kosovo and Metohija). Secondly, economic capital in the face of remittances stemming from Serbian citizens living abroad to homeland is also one of the greatest in the world with the tendency of further increase. According to the records of World Bank from 2007 they peaked to 4,9 billion US dollars, which is no less than 2,5 times higher in comparison to direct foreign investments in Serbia. Finally, diaspora is ascribed the very prominent role in post – conflict societies, ie those that had been affected by huge deterioration due to catastrophes, wars and political crisis. Evidence collected worldwide demonstrate that on such occasion diaspora expresses readiness to promptly respond to homeland's urges by way of offering fast and effective aid.

The paper opens up by the theoretical analysis that enables selection of those paradigms that fit best into its main idea. That is the examination of new and more complex possibilities toward performing closer ties of the homeland with key persons and groups that live abroad and possess significant assets (economic, cultural, social), but who are also willing to contribute to country's socioeconomic recovery and thus help in altering of its image in the world. In the third part policies that are aimed at strengthening of the basic trust and fostering of mutual relations are critically assessed. Finally, the evaluation of actual state of affairs is provided with very concrete proposals disposed on how to improve the networks and channels of communication that might be beneficial for both sides.

Key words: Serbia, diaspora, migrations, capital